

Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів

Сергій Білошицький,
кандидат історичних наук,
докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Аналізується ситуація, що склалась нині у сфері функціонування представницьких політичних інститутів провідних країн світу. Встановлюються причини наростання кризових явищ у відносинах між громадськістю і цими інститутами. Автор доходить висновку, що сучасні представницькі політичні інститути розвинених країн функціонують за децю іншою логікою, ніж передбачається нормативною моделлю ліберальної демократії, що викликає кризу довіри громадськості до цих інститутів та обумовлює делегітимацію сучасних ліберально-демократичних режимів.

Сучасне українське суспільство вкрай потребує вироблення адекватного уявлення про ресурси, проблеми і перспективи розвитку ліберально-демократичної доктрини, яка в останні десятиліття стала домінуючим фактором трансформації політичної організації провідних країн світу.

У межах комплексного дослідження феномена ліберальної демократії важливо встановити рівень довіри до базових представницьких політичних інститутів (парламентів, урядів, партійних систем, партій та їх висуванців, а також політичних виборів) сучасної ліберально-демократичної держави з боку громадськості, що визначає рівень легітимності такого політичного режиму. У загальному вигляді проблема полягає в тому, що успішне функціонування ліберально-демократичного режиму, з уваги на нормативний зміст цієї ідеології, передбачає високий рівень довіри громадян до інститутів політичної влади, які забезпечують представництво їх інтересів. У цьому випадку загальний рівень легітимності державного устрою зростає, що сприяє стабільному і гармонійному розвитку суспільства. Водночас є серйозні підстави вважати, що в сучасних ліберально-демократичних країнах рівень довіри громадськості до представницьких політичних інститутів знижується, і це ставить під

сумнів ефективність та, відповідно, легітимність самих ліберально-демократичних практик.

Деякі аспекти цієї проблеми висвітлювали такі вчені, як Ф. Хайєк, З. Бжезинський, Дж. Гелбрейт, О. Тоффлер, Дж. Сорос, Л. Туроу, Т. Фрідман, Ф. Фукуяма, В. Хаттон, І. Валлерстайн, С. Хантінгтон, М. Ротбард, А. Пшеворський, М. Делягін, О. Панарін, О. Зінов'єв, В. Іноземцев, С. Удовік. Однак вони розглядали лише окремі аспекти питання, уникаючи широкого науково-критичного погляду на загальний стан проблеми в цілому.

Таким чином, **завдання статті** – визначити рівень довіри громадськості сучасних ліберально-демократичних суспільств до представницьких політичних інститутів; проаналізувати основні фактори, що впливають на цю динаміку; встановити причини наростання кризи у відносинах між громадськістю і представницькими політичними інститутами; оцінити вплив цих процесів на формування соціальної бази легітимності ліберально-демократичних режимів.

Відомо, що за ліберальної демократії вся система державного управління в ідеалі створюється на основі загальних виборів, на яких народ делегує своє право здійснювати владу своїм представникам. Механізм, який дозволяє представникам народу одержувати й здійснити владу, знайшов своє втілення у вигляді інституту політичних партій. Самі політичні партії в сучасному їх розумінні виникли в середині XIX століття, однак тільки через сторіччя перетворилися на універсальні суб'єкти політичних систем [1]. Це безпосередньо пов'язувалося з розширенням виборчого права. Кількість виборців в умовах конкуренції за владу зростала, отже їх потрібно було краще знайомити з кандидатами та залучати на свій бік. Спочатку цю функцію виконували тимчасові виборчі комітети; пізніше вони трансформувалися в постійно діючі політичні партії.

Згідно з нормативним змістом ліберальної демократії, закріпленим в конституціях і законах більшості демократичних держав у тій чи іншій формі, партія є виразником політичної волі певної частини суспільства [2]. Відтак партія формує політичні погляди соціальних суб'єктів, їхні вимоги до зміни чи розвитку відносин, які панують у суспільстві і які партія має намір захищати, а народ, голосуючи за ту чи іншу партію, підтримує чи не підтримує наміри тих, хто претендує на владу. Якщо ж партія, одержавши владу, не виконує своїх обіцянок, то на наступних виборах народ може відмовити їй у підтримці, проголосувавши за іншу партію [3]. При цьому ідеологи лібералізму обов'язково підкреслюють, що гарантом демократії може бути тільки багатопартійна система, яка обумовлює конкуренцію партій у боротьбі за владу. Самі ж партії мають забезпечувати внутріпартійну конкуренцію між її членами за право висуватися на лідерські позиції [4].

На практиці ця схема не має нічого спільного з реаліями сучасних ліберальних демократій. Скоріше навпаки – основні тенденції еволюції

сучасних партій і партійних систем мають виразний антиліберальний та антидемократичний характер. Наприклад, учені вже давно фіксують тенденцію виродження багатопартійних систем у фактично двопартійні. В одних країнах (США, Велика Британія, Австралія) така ситуація вже канонізована як особлива політична традиція, в інших (Франція, Італія, Німеччина) вона проявляється у вигляді протистояння двох партійних блоків. На думку А. Міграняна, така двопартійна чи двоблокова конфігурація зі звуженою центриською орієнтацією щодо основних проблем внутрішньої, зовнішньої і соціальної політики покликана служити гарантом стабільності політичних систем, у чому й зацікавлені правлячі еліти [5].

Як відзначав О. Зінов'єв, в умовах політичного лібералізму „партії існують за загальними законами ринку”, а отже зведення багатопартійності до двопартійності, а останньої – до компромісу переможця й переможеного „відображає загальну тенденцію ринку до концентрації та укрупнення підприємств”. При цьому політичний ринок усіяло перешкоджає появі потенційних конкурентів, яким „не дають ходу не заради якихось вищих ідеалів, а з побоювання, що вони можуть повернути на свій бік виборців і зіпсувати визнаним партіям їхню політичну ситуацію” [6].

Становлення двопартійної системи знаменує собою процес олігархізації та монополізації політичного життя суспільства. Дж. Гелбрейт, наприклад, стверджує, що в США обидві мегапартії – республіканська і демократична – однаково відгороджені від життя рядового громадянина, вони „віддзеркалюють у політиці і діях потреби та бажання багатих і забезпечених” [7]. А Ф. Ландберг підкреслює, що в США фактично існує „єдина партія – партія власників, що складається з двох частин – республіканської і демократичної”. Головна причина „повного провалу третіх партій у США” полягає в тому, що „жодна хоч трохи значна група власників не вважала за потрібне підтримати будь-яку з них” [8].

Аналогічні процеси відбуваються й у внутрішньому житті партій. „Керівництво партій, – зазначає відзначає М. Дюверже, – має природну тенденцію набирати олігархічну форму”. В них утворюється справжній „правлячий клас”, більш-менш замкнута каста, „внутрішнє коло”, до якого нелегко проникнути. Ротація еліт у партіях має тенденцію до уповільнення як через опір самих еліт, котрі „приватизують” партійну структуру, так і через консервативність мас, які „прив'язані до звичних лідерів і не довіряють новим особам” [9]. У самих політичних партіях реальна влада переміщується від партійної маси до партійного центру, її публічного лідера або боса – керівника тіньової структури партії, який вирішує питання, пов'язані з її фінансуванням. Найчастіше, констатує М. Дюверже, обидві ієрархії, публічна і тіньова, нероздільні [10]. Проблема „босизму” в сучасній йому партійній системі цікавила й М. Вебера, який одним з перших виявив, що реальний керівник партії – бос – „не має твердих політичних „принципів”, він зовсім безпринципний і цікавиться

лише одним: що забезпечить йому голоси” [11]. Ф. Хайєк, один з найбільш послідовних апологетів політичного лібералізму, пояснює цей феномен тим, що голова партії „може в душі прагнути до будь-яких принципових цілей”, однак для їх здійснення „йому потрібна влада, а отже – більшість”. Щоб заручатися підтримкою більшості, він має залучити на свій бік групи, чиїх представників мало цікавлять його ідеї. Отже йому для підтримки своєї програми доводиться обслуговувати інтереси „численних груп з особливими інтересами”, внаслідок чого програма може змінитися до невпізнанності [12]. Вплив груп інтересів (лобістів) на політичні партії і представницькі установи в цілому, на думку Г. Грасса, сьогодні досягнув настільки великих розмірів, що саме лобісти пишуть більшість законів. За такого стану справ, відзначає він, „законодавці стають об’єктом глузувань, парламент – філією біржі, а демократія підлягає світовому і космополітичному капіталу” [13].

Відхід політичних партій від твердих ідеологічних принципів з орієнтацією на політичний ринок перетворюється на сучасну універсальну практику. Необхідність завоювання електоральної підтримки, особливо в тих політичних системах, де перемога на виборах забезпечується незначною більшістю голосів, змушує політичні партії дотримуватися позицій, схожих з позиціями їх найближчих конкурентів. У ситуації, коли „праві партії прагнуть рівнятися на вкрай правих як тільки зростає сила останніх, а ліві сповзають вправо, – відзначає Д. Кола, – партійні програми втрачають будь-яку ідеологічну визначеність” [14]. Більше того, сучасні партії, як правило, не мають „певної концепції суспільства, історії й людини, сукупності цінностей і моральних принципів, принципів діяльності влади, проектів майбутнього стану суспільства... далекоглядних цілей і програм їх досягнення”, а в політичній діяльності „керуються найближчими практичними цілями” [15]. Саме „тимчасову базу політики” О. Тоффлер називає найбільш руйнівним фактором ліберальної демократії. Часовий горизонт політика, зазначає він, звичайно простягається не далі наступних виборів, що не дозволяє суспільству серйозно замислюватися над проблемами хоч трохи віддаленого майбутнього [16].

Поряд з аморфною зовнішньою (публічною) ідеологією, в політичній партії існує внутрішня (закрита) ідеологія, котра визначається безліччю реальних інтересів керівників і власників партії. Внутрішня ідеологія „є реальністю, що не підлягає гласності і широкому обговоренню... її положення не зафіксовані у вигляді документів” [17]. Однак саме відповідність цим вимогам, що „відображають світогляд і мислення керівництва партії”, є орієнтиром у поведінці членів партії, які бажають зробити політичну кар’єру. І навпаки – бажання партійного політика розглядати зовнішню ідеологію партії як фактор, що зв’язує його імперативними зобов’язаннями перед виборцем, неминуче призведе до конфлікту з партією. Таким чином, саме відповідність вимогам внутрішньої (закритої, непублічної) ідеології наділяє партійних політиків легітимністю,

як це було в практиці недемократичних інституцій, наприклад, релігійних сект чи таємних організацій.

Слід зазначити, що сучасні двопартійні (двоблокові) системи руйнують нормативне уявлення ліберальної демократії про поділ влади та загалом призводять до її концентрації. Наприклад, коли (у парламентській республіці) одна партія має більшість у парламенті і обіймає всі посади в уряді, то вона фактично підмінює собою законодавчу і виконавчу владу, що руйнує систему конституційних протизваг, як це буває в однопартійних системах. Навіть наявність сильної опозиційної влади в такому випадку не обмежує концентрацію влади. Крім того, опозиційна партія може або перейти на конформістську позицію, очікуючи, коли маятник електоральних настроїв схилиться на її бік, або, як зазначає М. Каддафі, опозиційна партія, щоб довести некомпетентність правлячої сили, „намагається звести нанівець її досягнення і дезавуувати програму її діяльності, навіть якщо ця програма служить інтересам суспільства” [18]. В обох випадках запропоновані моделі важко назвати оптимальними для розв’язання завдань, які постають перед політичними системами ліберальних демократій.

Б. Гаврилишин у доповіді Римському клубу дійшов висновку, що ліберально-демократичні політичні системи, декларуючи на нормативному рівні „підтримку стимулів для опозиції перспективою приходу до влади”, не можуть гарантувати, що головною її метою насправді буде „стримування використання влади”. На думку суспільствознавця, коли основним мотивом опозиції стане бажання прийти до влади, то вона почне діяти так, щоб послабити тих, хто при владі, загострити суперечності, поширити конфлікти, поляризувати суспільні сили, посилити чвари, а відтак перетворити потенційно корисну суспільну енергію на зайву політичну напругу. Цей процес Б. Гаврилишин називає соціально-політичною ентропією, що являє собою „інституціоналізовану, законну і навіть добросовісну руйнацію влади” [19].

Тенденції еволюції партій і партійних систем у цілому характерні і для становлення такого інституту, як „політик загальнодержавного масштабу” (наприклад, кандидат у президенти). Практика президентських виборів свідчить, що вибори глави держави відбуваються з 3 - 5 рейтингових кандидатів, причому кількість реальних кандидатів рідко перевищує дві особи. І якщо ситуація, пов’язана з монополізацією політичного ринку кількома партіями, може не здаватися громадянам парадоксальною, то аналогічна ситуація у сфері боротьби за президентські повноваження іноді бентежить. Як відзначає В. Цаплін, вибори президента з двох реальних кандидатів у таких країнах, як США або Росія, демонструє суспільству, що „у середньому лише одна людина зі ста мільйонів здатна виконувати на загал звичайні адміністративні функції”, а це доводить, що „процедура висунання вкрай недосконала, представництво виборів є фікцією, і вища влада дуже рідко опиняється в руках справді яскравої й оригінально

мислячої особистості, здатної приймати неординарні і продуктивні рішення” [20].

Система виборів взагалі має дуже важливе значення для визначення майбутнього ліберальної демократії. З огляду на нормативний (ідеологічний) зміст ліберальної демократії, вибори є квінтесенцію самої ідеї народовладдя; що стосується їх технології, то вибори забезпечують передачу влади мирним шляхом від одних осіб іншим; що ж стосується політико-правового боку справи, то вибори забезпечують легітимність державної влади, а отже й суспільно-політичного ладу. При цьому, як зазначає О. Тоффлер, в сучасних політичних системах вибори виконують скоріше функцію „масового ритуалу навіювання”, метою якого є „переконування громадян у їх причетності до всього, що відбувається”, в умовах, коли правлячі еліти „по суті, зберігали постійний контроль над системою представницької форми правління” [21].

З цією оцінкою погоджується й О. Зінов'єв, підкреслюючи, що суть системи виборів, яка діє в розвинених країнах, полягає не в тому, щоби реалізувати абстрактну ідею демократії, а в тому, щоби дати можливість практично відібрати певних осіб в органи влади й узаконити їх діяльність у них. Така система виборів за всіх її вад (з огляду на нормативний зміст ліберальної демократії – С. Б.) дозволяє здійснювати змінюваність формально вищої влади, зберігаючи при цьому стабільність, наступність системи державності, захищаючи суспільство від небезпечних радикальних змін [22].

Підкреслюючи утопічність ліберально-демократичної теорії, О. Зінов'єв наполягає на тому, що „коли навіть припустити, що реалізувалася б абсолютна справедливість і у кандидати висувалися б найрозумніші й найчесніші громадяни, а всі кандидати мали б однакові умови тощо, то становище у владі і тоді б не поліпшилося. Швидше за все, воно погіршилося б, тому що були б обрані не професіонали управління, а безликі дилетанти, які влаштовують більшість, і поводитися б вони не за правилами поведінки у владі, а як примітивні новачки” [23].

Наявність розриву між нормативним і емпіричним змістом сучасної ліберальної демократії робить надзвичайно уразливою в перспективі легітимність таких режимів, їх правлячих еліт і державної політики в цілому. „Кольорові революції” засвідчили, що реальне публічне оголення механізмів виборів делегітимує їх результати [24]. При цьому такі події можуть відбуватися не тільки в молодих демократіях, але й у таких визнаних ліберальних демократіях, як США, де президентська кампанія 2000 року закінчилася скандальним перерахуванням голосів у Флориді та перемогою Дж. Буша-молодшого, який одержав на 100 тисяч голосів менше, ніж його опонент А. Гор, що завдало серйозного удару по легітимності американської двоступінчатої системи виборів [25].

Уразливість легітимності системи виборів настільки висока, відзначає С. Мірзоев, що в сучасному світі складається практика використання

різними суб'єктами політики (міжнародними організаціями, іноземними державами, політичною опозицією, ЗМІ тощо) технологій легітимації/делегітимації влади, що припускають співвідношення процесу конкретних виборів цілому ряду нормативно-правових актів і документів – про права людини, меншин, неурядових організацій, принципів формування державних органів, здійснення влади [26].

Незважаючи на те, що вибори в демократичних державах відбуваються регулярно, вони, як правило, рідко радикально змінюють склад правлячої еліти. Кандидати, котрі володіють більшими ресурсами, перемагають, за словами В. Хаттона, „з регулярністю, котра лякає”. Наприклад, 1998 року в США було обрано з числа „старих” 98 % членів Палати представників і 90 % сенаторів [27]. На місцевих виборах у такому мегаполісі, як Нью-Йорк, 90 % переможців у мажоритарних округах були відомі заздалегідь, а тому в більшості округів вибори відбуваються на безальтернативній основі – як „вибори до міської ради Москви в радянські часи” [28].

В ході опитування, проведеного Інститутом Геллапа на замовлення ООН в 1999 році (було опитано 57 тисяч осіб у 60 країнах світу, які належать до ліберальних демократій), „у більшості країн більшість опитаних заявили, що вибори в їхніх країнах були вільними і справедливими. Незважаючи на це, дві третини із загального числа респондентів висловили думку, що їхні країни управляються не волею народу” [29]. Все частіше респонденти відзначають тенденцію олігархізації сучасних політичних систем. Якщо 1964 року лише 29 % населення вважало, що країна управляється в інтересах багатих, то через 30 років уже 80 % громадян погодилися з таким твердженням [30].

Починаючи з 1960-х років, соціологи фіксують стабільну тенденцію до зниження ступеня залучення громадян демократичних країн до участі у виборах та інших проявах публічного політичного життя. Так, Р. Патнем провів дослідження з виміру рівнів політичної активності населення США за останні 30 років за кількома параметрами і зробив такі висновки: „Американці стали на 10 – 15 % менш активними у демонстрації свого ставлення до того, що відбувається в країні; на 15 – 20 % менш зацікавленими в участі у суспільно-політичному житті країни; приблизно на 25 % знизилася виборча активність і приблизно на 35 % – готовність відвідувати публічні заходи як партійні, так і позапартійні; приблизно на 40 % скоротилася участь американців у партійній діяльності й у цілому в політичних і громадських організаціях” [31].

Якщо на дванадцяти президентських виборах у США (1856 – 1900 рр.) число виборців жодного разу не склало менше 70 %, то після Другої світової війни кількість громадян, що брали участь у президентських виборах, коливалося від 49 % до 61 %. Ще нижчі показники явки на виборах до Конгресу – 35 % – 42 %, і тільки на виборах до місцевих органів влади вони можуть істотно коливатися – від 5 % до 80 % [32]. Проблеми з явкою на місцеві вибори призвели до того, що в багатьох демократичних

країнах правочинний кворум скорочено до 1/4 громадян, а в США взагалі до 1 людини. У деяких американських штатах (наприклад, у Флориді) виборчий закон допускає, щоб кандидат, у якого немає опонента на виборах, був „обраний” автоматично, без занесення його імені в бюлетень. Саме так, мінаючи процедуру голосування, два кандидати від штату пройшли 1990 року в Конгрес [33].

Своєю неявкою на вибори, відзначає американський соціолог Д. Несбіт, люди хочуть сказати, що „дуже мало цінують як політичні інститути, так і людей, які ці інститути утворюють. Не голосуючи, вони просто висловлюють думку, що політики або не можуть, або не хочуть робити те, що потрібно виборцям” [34]. М. Леонард, європейський колега Д. Несбіта, вважає, що зниження явки виборців і скорочення чисельного складу політичних партій свідчить, „що люди вже не вважають, що політика може змінити світ на краще” [35].

Твердження деяких політиків про те, що низька явка виборців на вибори – ознака задоволення громадян своїм життям, викликає протест у Ф. Закарії. Він констатує: „Таке твердження має означати, що в минулому, коли явка була вищою (скажімо, в 1950-і роки), люди перебували в революційному настрої; але це не відповідає дійсності”. Крім того, відзначає він, американці зустрілися з безпрецедентним падінням рівня довіри до федерального уряду. Від середини 1960-х років, коли уряд підтримувало понад 70 % громадян, протягом наступних сорока років щороку рівень підтримки знижувався в середньому на 1 % поки не досяг 2001 року 30 %, а це означає, що „більшість громадян зневірилася в американській демократії” [36].

Дані соціологічних досліджень, здійснених у розвинених країнах, засвідчують високий рівень недовіри громадян до виконавчої і законодавчої гілок влади, а також до політичних партій. Як правило, частка осіб, що довіряють цим інститутам, у кілька разів менша за частку тих, хто їм не довіряє. Зокрема, дослідження, проведене 2004 року в США й провідних країнах Європи, засвідчило, що рівень недовіри громадян до діяльності уряду коливався в межах 52 % – 69 %, парламенту – 49 % – 62 %, політичних партій – 65 % – 81 % [37]. Роком раніше лише 5 % громадян України заявили, що партії виражають їхні інтереси, і тільки 14,5 % громадян висловили повну чи часткову довіру політичним партіям, тоді як 73,1 % респондентів у такій довірі відмовили [38].

На думку К. Генса, джерелом втрати довіри стала зміна поведінки правлячої еліти, яка перестала відчувати відповідальність перед виборцями [39]. Проте Ж. Бодрійяр пропонує розглядати проблему в ширшому контексті. Він зазначає, що посилення байдужості громадян до „політики й до принципу демократичного представництва... дуже помітно збігається з байдужістю до власного життя”, і тому „цей феномен не є ані поверховим, ані випадковим”. Соціолог вбачає причину цього в посиленні „загального занепокоєння, постійного переслідування”, яке відчувають

люди, занурені в реальність сучасного лібералізованого суспільства [40]. З цим частково погоджується й Ф. Фукуяма, констатуючи, що „в більшості американських інститутів стан справ не набагато кращий. Корпорації, організована праця, банки, медичний персонал, релігійні організації, армія, освітні установи, телебачення і преса – до всіх довіра населення зменшилася в період між початком 70-х і початком 90-х років”. Тільки наукова спільнота, відзначає він, „користується відносно стабільною довірою” [41].

Висновки

Сучасні представницькі політичні інститути провідних країн світу (парламенти, уряди, партійні системи, партії та політичні вибори) функціонують за дещо іншою логікою, ніж це передбачається нормативною моделлю ліберальної демократії.

Еволюція сучасних партій і партійних систем носить яскравий антиліберальний і антидемократичний характер. Це проявляється в таких тенденціях, як виродження багатопартійних систем у фактично двопартійні (двоблокові); перешкодження політичних систем появи нових партій; „олігархізація” керівництва політичних партій і уповільнення ротації партійних еліт; відхід політичних партій від твердих ідеологічних принципів, їх орієнтація на досягнення найближчих практичних цілей всупереч стратегічним інтересам суспільства.

Чітко окреслилася тенденція втрати населенням ліберально-демократичних країн інтересу до участі у виборах представницьких органів влади. В останні 40 років соціологи фіксують стабільну тенденцію до зниження ступеня залучення громадян демократичних країн до участі у виборчих кампаніях, виборах та інших заходах публічного політичного життя, що може означати втрату значним числом громадян віри у свою спроможність впливати на чинну систему політичних інститутів.

Останнім часом стабільно фіксується й тенденція до зростання рівня недовіри громадян до виконавчих і законодавчих гілок влади та суб'єктів їх утворення – політичних партій. Як правило, частка осіб, які довіряють цим інститутам, у кілька разів менша частки тих, хто їм не довіряє.

Ця ситуація є додатковим стимулом для наукової спільноти звернутися до проблем еволюції суспільства і запропонувати наукове пояснення кризи довіри громадян до більшості соціально-політичних інститутів сучасних ліберальних демократій. Це завдання вимагає рішучої деідеологізації суспільної науки і створення адекватної теорії ліберальної демократії.

Література:

1. **Бєбик В. М.** Політологія для політика і громадянина: Моногр. — К.: МАУП, 2003. — С. 202.
2. **Шаповал В. М.** Конституційне право зарубіжних країн: Підручник.

— 4-е стер. вид. — К.: АртЕк, 2001. — С. 12 - 13.

3. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. — К.: Вид-во „Ай Бі”, 2002. — С. 324 - 326.

4. **Ясперс К.** Истоки истории и ее цель // Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. — М.: Политгиздат, 1991. — С. 175 - 176.

5. **Мигранян А.** Политические партии, государство // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М.: Прогресс, 1989. — С. 331.

6. **Зиновьев А. А.** Запад. — М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. — С. 215.

7. **Гелбрейт Дж. К.** Суспільство блага. Пора гуманності. — К.: Видавничий дім „Скарби”, 2003. — С. 147.

8. **Ландберг Ф.** Богачи и сверхбогачи / Пер. с англ. Вступ. ст. и ред. проф. В. С. Зорина. — М.: „Прогресс”, 1971. — С. 63.

9. **Дюверже М.** Политические партии / Пер. с франц. — Изд. 3-е. — М.: Академический Проект; Королев, Парадигма, 2005. — С. 199.

10. Там само. — С. 195.

11. **Вебер М.** Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — С. 683.

12. **Хайек Ф. А.** Общество свободных / Пер. с англ. А. Кустарева. — Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990 — С. 38.

13. **Grass Guenter.** Liberte offerte // Le Nouvel Observateur. — 2004. — 13 mai.

14. **Кола Д.** Политические партии, государство // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М.: Прогресс, 1989. — С. 336.

15. **Зиновьев А. А.** Фактор понимания. — М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. — С. 339.

16. **Тоффлер А.** Футурушок / Пер. с англ. — СПб.: Лань, 1997. — С. 397.

17. **Мейтус Виктор, Мейтус Владимир.** Политическая партия: стратегия и управление. — К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. — С. 67 - 68.

18. **Кадафи М.** Зелёная книга. — М.: Междунар. отношения, 1989. — С. 29.

19. **Гаврилишин Б.** Дорогокази в майбутне. Доповідь Римському клубові / Пер. з англ. Л. Л. Лещенко. — К.: Основи, 1993. — С. 141.

20. **Цаплин В.** Странная цивилизация. — М.: Астрель: АСТ, 2006. — С. 217 - 218.

21. **Тоффлер Э.** Третья волна. — М.: ООО „Фирма „Издательство АСТ”, 1999. — С. 139 - 140.

22. **Зиновьев А. А.** Логическая социология. — М.: Социум, 2002. — С. 155.

23. **Зиновьев А. А.** Фактор понимания... — С. 334.
24. **Калашников М., Бошенко И.** Будущее человечества. — М.: АСТ: Астрель: Хранитель, 2007. — С. 230.
25. **Казинцев А.** На что мы променяли СССР? — М.: Изд-во Яуза, Изд-во Эксмо, 2004. — С. 132.
26. **Мирзоев С.** Гибель права: легитимность в „оранжевых революциях”. — М.: Издательство „Европа”, 2006. — С. 19 - 20, 37.
27. **Хаттон У.** Мир, в котором мы живем / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2004. — С. 33.
28. **Къеза Дж.** Война империй: Восток — Запад. Раздел сфер влияния / Пер. с ит. Н. Мироновой. — М.: Эксмо, 2006. — С. 285.
29. **Делягин М. Г.** Мировой кризис: Общая теория глобализации: Курс лекций. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2003. — С. 173.
30. **Туроу Л. К.** Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир / Пер. с англ. А. И. Федорова. — Новосибирск: „Сибирский хронограф”, 1999. — С. 46.
31. Цит. за: **Капхен Ч.** Закат Америки: Уже скоро / Пер. с англ. Б. Сыркова. — М.: ООО „Издательство АСТ”; ОАО „ЛЮКС”, 2004. — С. 551.
32. **Геевский И. А., Сетунский Н. К.** Американская мозаика. — М.: Политиздат, 1991. — С. 65.
33. **Кара-Мурза С. Г.** Советская цивилизация. Книга первая. От начала до Великой Победы. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — С. 415.
34. **Нейсбит Д.** Мегатренды / Пер. с англ. М. Б. Левина. — М.: ООО „Издательство АСТ”; ЗАО НПП „Ермак”, 2003. — С. 233.
35. **Леонард М.** XXI век — век Европы / Пер. с англ. Т. Банкетовой. — М.: АСТ: МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — С. 137.
36. **Закария Ф.** Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2004. — С. 172 - 173.
37. **Немировский В. Г.** Тайные общества и заговорщики. — СПб.: Питер, 2007. — С. 53.
38. **Мейтус Виктор, Мейтус Владимир.** Политическая партия... — С. 76.
39. Особенности американских выборов. Интервью Куртиса Гэнса, директора Центра изучения американского электората при Американском университете (22 сентября 2008 г.). — Сайт „Washington ProFile”. — <http://www.washprofile.org/ru/node/7410>.
40. **Baudrillard Jean.** Au royaume des aveugles // Liberation. — 2002. — 18 mai.
41. **Фукуяма Ф.** Великий разрыв / Пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой. — М.: ООО „Издательство АСТ”, 2003. — С. 75.